

МИЛОРАД ПАВИЋ

ПИСАТИ СА РАДОШЋУ ДА СЕ МОЖЕ
ВОЛЕТИ ТО ШТО СЕ ПИШЕ

*Разговор са Милорадом Павићем водио и коментаре
написао Сава Дамјанов¹*

Сава Дамјанов: *Пре него зајочнемо разговор, волео бих да знам шта уојшће мислите о разговорима ове врсте, како схваћате интервју, његове могућности, димензије и оградичења, а какав је по Вама смисао таквог облика комуникације?*

Милорад Павић: Рекао бих да је Гомбрович направио једну духовиту ствар са интервјуом. Он је радио аутоинтервју. Чини ми се да је то занимљиво. Јер, моје искуство са интервјуима је такво да они увек доносе одређену штету интервјуисаном.

Да ли је Павић давао интервјуе, или је – попут Гомбровича и Борхеса, на пример – увек исписивао својеврсни аутоинтервју? Треба обратити пажњу на вештину којом је у таквим приликама (током времена све чешћим!) игнорисао непотребна и нежељена питања, износећи делове своје аутопоетике, своја актуелна размисљања, своје анегдоте... Уосталом, увек се дивио писцима који су – како је волео да каже! – умели моћније да прећуте но да изговоре или напишу неке ствари!

Ипак, у последње време сине, у релативно крајњем року, били у прилици да даје приличан број интервјуа. Када је реч о њима, у

¹ Разговор је објављен у часопису *Књижевна реч*, год. 14, бр. 258, 10. јун 1985, стр. 1 и 19–20, а коментаре, који су овде дати увучено, испод одговора М. Павића, Сава Дамјанов је написао 2014. године.

чему Вам је нанеӣа *џӣеӣа*, *џӣа* је *ӣо* важно ос̄иало недоречено или *ӣроуџӣено*?

То је тешко рећи. Вероватно да су сви ти интервјуи били више усредсређени на једну моју књигу, на *Хазарски речник*, а осталих 16 књига (колико их укупно имам) остало је по страни. То је можда и логично у овом тренутку...

Ево бриљантног доказа претходно реченог (о тзв. дискурсу аутоинтервјуа, пре свега: он никако није желео да остане запамћен као аутор једне књиге, слутећи да ће *Хазарски речник* бацити у сенку све друго што је писао. Ипак, до данас је његово дело у целости остало непрочитано или интерпретирано у контексту тог романа...

Као да је Хазарски речник ӣомало ӣоӣиснуо у дрӯи ӣлан све дрӯо џӣо с̄ӣе годинама радили: ӣоезију, есејис̄ӣику и ӣреводиладџӣво, ӣрӣовей̄ке, књижевноис̄ӣоријски рад. На извес̄ӣан начин ӣо се ӣонавља и у Ваџим Изабраним делима, где су зас̄ӣуӣљени само Ваџи романи и избор ӣрӣоведака. Да ли је ӣу – џӣо се ӣиче ӣесничких и есејис̄ӣичких, књижевно-ис̄ӣоријских ӣекс̄ӣова – у ӣӣӣању аӯӣорска селекција, или ӣӣӣичан комерцијални издавачки ӣо̄ӣез?

Мислим да није у питању ни једно ни друго. Реч је о томе да је у *Изабраним делима* писца који има 16 књига и негује два различита тока (од којих је један у области науке, а други у области лепе књижевности) тешко начинити избор који би адекватно репрезентовао све димензије његовог рада. Могућности издавача су биле ограничене, а и ја нисам желео да идем на неки већи избор, тако да се у те четири књиге могла приказати само једна област којом се бавим: проза.

Опет исто, само друкчије (како би рекао Вук Караџић): осећа се ипак жал за Целином коју је стварао деценијама...

Не мислӣте ли, ӣӣак, да би било занимљивије да су ӣрезентӣоване – макар најкра̄ӣм избором карак̄ӣтерис̄ӣичних кључних ӣекс̄ӣова – и ос̄ӣале облас̄ӣи Ваџе̄ рада? Тако би се ӣружио ӣо̄ӣӣунији и џӣри увид у Ваџи о̄ӣус, била би боље рефлек̄ӣована ин̄ӣе̄гралнос̄ӣ једно̄ (Ваџе̄) духовно̄ ис̄кус̄ӣва и оно Ваџе „ӣрелива̄ње” из жанра у жанр – ӣема, језика, с̄ӣила, и ӣ. сл. – које је и ӣе како ӣрисуй̄ио у Ваџим ӣекс̄ӣовима...

Сигурно. У будућности би то и требало учинити. У овом часу то из финансијских разлога није могуће. Ви знате у каквој

су ситуацији издавачи, а ја не желим да превише инсистирам на тим стварима.

Да ли се у будућности која је дошла (која је, дакле, *презент* 2014. године) тај Павићев завет испунио, макар фрагментарно?!

Како бисте Ви постојили када бисте били у прилици да сачините један такав избор из Ваших књига, који бисте смањили репрезентативним?

То није тешко рећи. Узевши у глобалу, то би била два романа, уместо две књиге прича – три приповедачке књиге, избор поезије у једној књизи и Рађање нове српске књижевности.

На основу реченог, читалац ће лако видети ШТА недостаје у једном комплетнијем избору из Павићевог опуса... мада има тога ЈОШ!

Тако би се вероватно добила Ваца Књига. Наиме, Ваше књиге као да суђерирају утисак како сте од самог почетка писали једну огромну, замишљену Књигу, која се састоји од свих Ваших књига, и која би требало да интегрално представи италијанске Ваше духовне и животиње стварности, сва искуства кроз која сте годинама пролазили у књигама, сновима, живојцу...

Знате, о томе бих могао мислити и овако: то је можда са становишта писца, али са становишта читаоца то и није толико важно. Јер, ако је тачно то што Ви кажете, да сам ја целог живота (а трудио сам се да то чиним) писао једну једину књигу, онда читалац мора то да доживи у свакој мојој књизи. Читалац не мора проћи кроз све оно кроз шта сам ја као писац прошао. Резултат би морао бити такав да он у свакој од тих књига доживи оно искуство које сам ја покушао да изразим.

У једном свом есеју, објављеном 2009 (година Павићеве смрти!), ту књигу именовано сам као *Енциклопедија Павић*. Наравно да је тада, две и по деценије након нашег интервјуа, она (потенцијално) укључивала много више од свих његових написаних или замишљених а ненаписаних текстова: тада је већ светска традиција читања и интерпретације његовог дела (*Хазарског речника*, пре свега) подразумевала својеврни НАДенциклопедијски контекст, неки готово бескрајни хипертекст који се никако не може сагледати у само једној рецепцијској призми. Занимљиво, аутор као да је још те давне 1985. слутно овакав развој инсистирајући на идеји (изворно езотеријској и алхемијској) да Једно представља Све, тј.

да се кроз детаљ може видети целина, тј. да је Микрокосмос (пра) слика Макрокосмоса...

Рецимо, што би се могло и овако формулисати: ишцући прозу, увек сће били не само иријоведач и романописац, већ и књижевни (и културни) историјар и песник; ишцући књижевну историју, увек сће били и иријоведач и песник и ш. сл. Оно што Ви називате позивом „двозанације”, подразумевајући и недаће које таква вокација носи, на једној вишој равни се указује као подстицајна и продуктивна тензија...

Изгледа да у овом тренутку Ваша теза добија све више аргумената, мање на нашем терену, али у свету и те како. Јер, „двозанације” – а то је Венцловићев термин – код нас су ипак ретка ствар, али у свету нису. Ми данас можемо да пратимо – рецимо код Умберта Ека – продор литературе која је таква каква јесте управо зато што је аутор и научник и романиста, тј. „двозанација”.

Данас је јасно: Милорад Павић није био „двозанација” (венцловићевски речено), већ МУЛТИЗНАЦИЈА – како бих ја назвао тај феномен, који сваки уметник свестан савремене епохе (цивилизације 21. века!) мора да негује. Уколико га занемари, биће најобичнији ирелевантни анахронизам – насупрот писцу који је пре три деценије моћно отворио двери „мултизацијског” стваралаштва, иако је себе још увек називао „двозанацијом” (не без дубљих разлога, сигуран сам, не без свести о томе да је поменути назив тек делимично тачан!).

И уопште, чини ми се да је један од главних покова модерне светске прозе ипак да се сасвим оправдано – без обзира на то да ли се аутор и експлицитно бави и теоријским радом – може говорити о двојној вокацији, о „двозанацији” модерног писца.

Слажем се. Не мора се и у пракси бити „двозанација”, али у својој лабораторији савремени писац то јесте. Узмимо Борхеса, писца који осим своје списатељске вокације има и бројне тајне ангажмане, које ми доживљавамо само кроз његову прозу, пошто је он спустио завесу и није нам показао шта све ради по својим огромним библиотекама.

Овде Павић отвара карте, не сасвим, али довољно да онај ко чита између редова схвати суштину: БРОЈНИ Борхесови „тајни ангажмани” постаће – као и у његовом случају! – најизазовније интерпретацијске ауре и „јавно” видљиви читаоцу који иза себе има (сада већ минула!) искуства постмодернизма. Та искуства су,

у извесном смислу, сажетак безбројних традицијских и иновацијских уметничких пракси, али и МУЛТИПЛИКОВАНА семантизација свеукупне људске Цивилзације: феномена који траје – према сазнањима савремене науке! – барем 30 миленијума!...

Пошто смо већ увели у овај разговор Вацу Књигу, можемо сада отворити било коју њену страницу и почети да истражујемо онај праг целине који је забележен управо на њој. Вратимо се, рецимо, Вацој поезији. Већ у Палимпсестима и Месечевом камени јављају се неке теме и мотиви који ће бити присутни и у Вацој прози, касније. Који су импулси били пресудни да осетите како то што говорите у поезији (или у књижевноисторијским огледима) може бити једна другачија проза, како је тај процес текао, зашто није – преиспитавимо – био обрнут?

Ваше питање је засновано на познавању спољног тока, на познавању мојих публикованих текстова. Међутим, ја сам заправо у најранијој младости почео са прозом. Те радове ја тада нисам објављивао јер сам био уверен да у оно време – 1949, 1950, 1951. – и не би било могуће објавити оно што ја пишем и што мене интересује. То је било време другачијих оптика и опција у литератури, и не само у литератури. Ја сам онда то остављао на страну, а знате, оно што остаје у фијоци, то никада не постаје литература, то су онда приватне ствари...

Када данас реконструишем у сећању готово три деценије сарадње и пријатељевања са Милорадом Павићем, сигуран сам да он никада ништа није заувек остављао у фијоци (или на папирићима, у белешкама, потом у неким споредним фајловима, и т. сл). Тачније, био је свестан могућности да све што је на овај или онај начин забележио (тј. „архивирао“ безбедније него само у властитом памћењу!) у неком будућем тренутку и новом контексту може постати Књижевност. Најзад, управо он ме је у једном од наших првих разговора – када сам му се, младалачки наивно и самољубиво, пожалио како сам у тзв. стваралачкој кризи! – поучио да таква „криза“ суштински не постоји, јер креативно биће подсвесно пише чак и онда када то не чини конкретно. Књижевност је за даровитог писца (на нивоу могућности!) све што доживљава, свака његова интелектуална или перцепцијска или имагинативна импресија, чак и оно што нам се на први поглед чини потпуно ирелевантним, тотално нелитерарним и вануметничким фактом: важно је само забележити такве епифаније, да не би изветриле из мозга, јер ко зна када ће и како МОЖДА бити потребне Тексту – тако ми је отприлике говорио, неколико година пре овог интервјуа.

Чуо сам причу њо којој је Вац прозни почетак био везан за бајке. Ако је то ипачно, занимало би ме шта је после било са тим бајкама, да ли је нешто од њих ушло у Ваце приче и романе или ће једном наћи места у некој Вацој будућој прози?

То је тешко рећи. Ја и не знам где су ти радови, те бајке. Једна је писана на француском, могу рећи у доба дечаштва, неке су причане, а да нису никада забележене: сећам се, једну од њих сам причао у чамцу на неком вечерњем веслању по мору. Ваљда постоје још две три, не знам заправо колико би их се тачно нашло: право да Вам кажем, Ви ме сада на њих подсећате, али ја сам на то скоро сасвим заборавио.

„Рукописи не горе”, записао је један од Павићевих омиљених Мајстора, а да је тако потврђују и неки његови рани радови објављени постхумно управо у ЛМС. Шта бива са испричаним а незаписаним причама (у овом случају, бајкама)? Мислим да мој претходни коментар нуди одговор на ово питање... мада понешто не мора бити записано руком аутора, може остати снажно утиснуто у меморији слушаоца – о чему бих могао понудити безброј егзактних доказа!

Тако су бајке ишчезле, Вац истински, прозни почетак остао је сасвим приватна ствар: у први план је ступила поезија...

Да. Тако сам ја, у ствари, из чисто техничких разлога, у једном моменту био ближи објављивању збирке песама, него збирке прозе, иако је у почетку била проза. Поезија је мене, опет, занимала највише из неких формалних разлога. У њој су ме изнад свега привлачиле две ствари. Као прво, дуги литургијски стих, који сам у *Палимјесјима* покушао максимално да искажем, а који се после претворио у прозни поетски исказ (каког данас има у *Хазарском речнику*). С друге стране, мене је у поезији такође привлачио и наш стари поетски језик. Увек сам мислио да смо ми један од ретких народа који имају стару средњовековну књижевност и њен врло богат и моћан језик, он је већ тада био обрађиван као оруђе поетског исказа, али никад, али никад потом није био стављен у службу модерних поетских захтева. Ја сам у својим поетским збиркама поставио питање – и покушао да га решим – како би изгледао језик Светог Саве, Доментијана, Теодосија, и других српских средњовековних писаца, када би, рецимо, био подвргнут модерној версификацији и њеним нормама: како би те речи, које никада нису биле уамљене у риму, нити приморане да се крећу у стиховима (у данашњем смислу те речи), како би оне изгледале

у тој новој служби. Ми имамо језик врло оскудан у римама, док једно огромно, неискоришћено благо рима лежи у нашем старом књижевном језику, који, опет, никада није римовао – као ни наша усмена поезија, уосталом.

Увек сам веровао да је песништво Милорада Павића важније но што официјелна критика то разуме – како у контексту (пост) модерне српске поезије, тако и у контексту ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ ПАВИЋ. Не зато што је неке песме преображавао у приче, или њихове теме, па чак и фрагменте уводио у романе. Нити због тога што оно најсувереније показује колико неконвенционално књижевноисторијско читање – са свешћу о актуализујућој рецепцији! – представља више уметнички но тзв. научни чин. Не ни *само* из разлога које је са врхунском прецизношћу песник навео у претходном одговору...

Било би занимљиво видети један речник рима заснован на тој нашој старој језичкој традицији...

Један мали речник рима могао би се извести и из мојих песама које су писане тим старим језиком. И то је била једна од ствари које су мене такође интересовале.

Опет ИСТО али друкчије (ОПЕТ по Вуку): где је граница између науке и уметности, постоји ли она уопште као јасно видљива линија, да ли је уистину „научна” ерудиција контрапродуктивна романтичарској идеји оригиналности (схваћеној у кључу наше епохе)? Критике Павићевих књижевноисторијских истраживања долазиле су и још увек долазе понајвише из перспективе позитивистичког 19. века, иако – нажалост по српску културу! – многи њихови актери дефинишу вредносну мапу српске књижевности на крају 20. и почетку 21. века, што није нимало наиван проблем. Анахрони начини мишљења којима некако увек припадне највећа културолошка моћ, скупо су нас коштала у прошлости а још скупље ће у будућности – уколико их коначно не ставимо у неки музеј воштаних фигура, више налик оном јагодинском него оном мадам Тисо!!!

Чини ми се да у Вашој шадашњој поезији, осим ње реактуелизације језика и стиха, можемо уочити и покушај трансформације и модерне интелектуалности неких њена и уопште духовних садржаја карактеристичних за старој српској књижевности...

Наравно, међутим, ја то нисам споменуо јер су то радили и други. У једном моменту постојао је читав тренд враћања

средњовековљу, а објављена је чак и једна антологија посвећена таквом песништву. Али, нико није препознао оно што се није односило на тематско приближавање средњем веку. Све остале кореспонденције на том плану, остале су потпуно ван поимања – људи, изгледа, могу да прате само тематску раван, не могу да уче (изузев, можда, ако су стручњаци) другачија приближавања.

Оно што су „радили и други”, у књижевности Павића НИКАД није занимало: аутопоетичка свест о тзв. коефицијенту разлике и самосвојан сензибилитет постојали су код њега и пре *Хазарског речника*, од прве песничке књиге, само што то наша тадашња критика није била кадра да примети и валоризује на одговарајући начин. Срећом, теза о препознавању САМО ТЕМАТСКЕ РАВНИ није се обистинила у случају његовог најславнијег романа: напротив, на почетку рецепције он је био афирмисан (и код нас и у свету) као иновацијски и врхунски захваљујући неким другим димензијама, а управо је тематска остала – овај пут НЕ СРЕЋОМ! – занемарена или маргинализована...

Када је реч о оној другој композицији Ваце прве две песничке књиге, о креишању, постојећем и лаганом, те поетске мајерије као прозној (иј. о оном сјајном видљивом процесу), мени је увек изгледала привлачна и једна другачија могућност: могућност обривања тог креишања, могућност новог преиспитивања неких Вацких прича, романа или њихових фрагмената. Јесте ли икад пожелели да се сада упустиш у том обривању смери?

Одмах да Вам кажем, моје осећање (које није засновано на извесном чврстом упоришту, већ на неком инстинкту) је да се од песме може направити проза, али од прозе не треба правити песму. Ако у прози има поетског, то је већ довољно. Мени се чини да нема тог повратка о којем Ви говорите. Знате, то је исто као код општежитеља и идиоритмика: једни могу да се врате, а други то не могу. Ја немам осећај да бих се могао – а да не окрњим ствари – сада упустити у тај процес, који је, по мом осећању, иреверзибилан.

Да ли се велики маг речи и истраживач нових књижевних пространа заиста никада (после) није упустио у тај иреверзибилни процес? Ваљало би пажљивије погледати песме инкорпорираних у „постхазарска” дела, али и оне које је писао пред сам крај живота (а које су објављене тек постхумно)...

Значи, Ви не бисте попустили Миљковића поверовали да се чак и Ајнштајн може преиспитати?

Препевати се може, али то је техничка ствар. Ствар је конвенције да ли се нешто пише у стиху или у прози. Може се и наука писати у стиховима, као што је то и рађено у Антици. Мислим да Миљковић није мислио на оно што Ви и ја мислимо у овом тренутку.

Својеврсни белетристички стил Павићевих књижевнонаучних дела даје још шири и далекосежнији одговор на ово питање: уосталом, хрватски критичар Бранимир Донат је још давно написао да је можда његов најинтригантнији „роман” *Историја српске књижевности барокног доба* (оно прво – изузетно богато, антолошки илустровано! – издање из 1970)!

Ја нисам подразумевао такав чисто технички смисао, већ нешто што је хваћање тајанствених духовних сигнала и визионарског у – рецимо – једном научном опису, фиксирање ПОЕТСКИХ појениција које једна наука, филозофија и т. сл. нуди...

Сигурно је да понекад у науци и филозофији чак и у математици то можемо наћи, али у питању је још увек наука, а не већ формулисано књижевно уметничко прозно дело, које треба претворити у поезију.

Потоњи развој књижевности, на који је и те како утицала и светска слава *Хазарског речника*, као и догађања у тзв. егзактним наукама (од квантне, дигиталне и езотеријске физике, преко предиктивне медицине и информационих технологија, па до генетике) све више су брисала границе између научног, филозофског и уметничког, што је Милорада Павића бескрајно радовали и што је с највећим интересовањем пратио последњих година свога живота. Дистинкција између „већ формулисане” уметничке прозе и науке чинила му се тад готово сасвим неважна, у контексту цивилизацијског преокрета који је донео нови миленијум...

Поставио бих Вам још једно питање у вези са Вашиим пеничким радом. Како то да последњих година, док се Ваца проза све више удаљује од традиционалних парадигми, и док Хазарским речником уводише изразише формалне иновације, Ваца новина поезија (циклус Прстен на пример) као да је индиферентна према таквим нијеницијама, нагињући једном традиционалним изразу?

Вероватно је то тачно; међутим, *Прстен* и неке друге песме које сам објавио у књизи *Душе се кућају последњи пут* (а писао сам их много раније), за мене су последица сасвим приватних

околности. Ја сам то писао, опуштајући се, у једном тренутку када сам поново подлегао великом утицају италијанске петраркистичке поезије, лектирама, и за мене је *Прсиен* био један предак, једно задовољство, уживање у звуку: мало сам се можда препустио својим манама...

Опет фасцинира аутовалоризација са којом је Милорад Павић прецизније од највеће већине књижевних критичара присутупао сопственом делу: приватне околности, тренуци предах, звучна задовољства и т. сл. нису оно чему је придавао исту важност и вредност као другачијим – бартовски речено – *задовољствима у шекспију*...

Или, ако ћо кажемо термином писаца које сће дошово чииав живои проучавали, мало сће се преустиили свом „серциу”...

Да, ако је то срце, ако није слух једног професионалног музичара, човека који је као ја студирао музику а не нешто друго, и тек накнадно завршио књижевност и усмерио се у том правцу.

Сигуран сам да ће ово једнога дана неки даровитији истраживач довести у суштинску везу са дискурсом његовог целокупног дела, са непоновљивим језиком, синтагмама и синтаксом које не би могао тако специфично неговати да – поред осталог – није имао и „слух једног професионалног музичара”...

Тако смо се поново приближили (посмаирано хронолошки) оној фази када је код Вас у први план поново сипуила проза. Ваце приповеике почеиком и шоком седамдесетих година, свакако су се разликовале од преовлађујућих, доминирајућих трендова у савременој српској књижевности и по томе циио је фантасиика била један од њихових најзначајнијих и најочљивијих елемената. Како је у то време дошло до Вацег окрепања фантасиики, који су имули по били пресудни?

Вероватно је ту било пресудно нешто некњижевне природе. Имао сам осећај да је на тренутке страховито досадно на свету, да – ако свет схватимо тако, буквално – не добијамо од њега богзна шта и да се заиста морамо потрудити како бисмо проникнули мало иза ствари, иза појава, иза те опне реалности, где можда ипак постоји један свет непознат човеку. Најзад, стално се суочавамо са чињеницом да се тај свет мало по мало и открива. Дакле, у питању је било и осећање да би и литература требало да допринесе том општем напору: на крају крајева, и научници то раде, непрестано разбијају опну реалног, али њима то нико не замера,

сматра се чак да није добар научник онај ко није на том трагу. Међутим, у белетристици нема шале са тиме (барем на нашем терену): ако ви напустите тај реални, вуковски, хајдучки свет, који се може опипати, ако изгубите за леђима тај зид који вас може заштитити од тога да вас неко гађа у потиљак, онда сте ви на некој ветрометини, онда вас заиста ништа не штити и то онда некако изгледа као мана (понављам: барем код нас је такав случај!), не само у литератури него и у животу. Друга је ствар на шта то на крају изађе, али мислим да је у мом случају јако дуго трајало док се такво опредељење није доживело као врлина.

Колико је и да ли је уопште Павићев концепт, након прихватања, генерално променио суморне доминанте српске књижевности и културе (о којима се овде говори)?! Да ли смо његов дубински преокрет продуктивно искористили или смо се – цивилизацијски гледано – поново вратили тој „хајдучији” само у неким новим, другачијим кодовима?! Овде не мислим искључиво на његову поетику и најбоља дела, него и на радикално другачије визије стварности, историје, односа рационалног (тзв. научног) и ирационалног, итд... дакле, на комплетну ЕНЦИКЛОПЕДИЈУ ПАВИЋ...

Осим тога да ли је Ваше опредељење подразумевало и извесну црпћу ескапизма? Јер, фантастика ошћара враћа сањарењу, несћућаној ићри машће, она је, на неки начин, и модус ослобаћња од овоћ свећта и сћварносћи која нас окружује...

Све ипак зависи од тога како се ви сами поставите. Јер, сама по себи, фантастика не мора бити ни ескапизам, ни некакво затварање очију пред реалношћу. Фантастика се исто тако – а мислим да и Ви и ја то добро знамо – храни и животном истином, хиљадама малих истина из живота, и те истине морају бити јако уверљиве, морају бити до краја миметички усмерене да би се у једном тренутку могао извући ћилим испод ногу, да би се довело у питање оно што је до тада тако минуциозно граћено са амбицијама да дочара путену стварност. Уосталом, ако је немиметичка књижевност бекство од очигледне реалности, онда је миметичка литература бекство од свега осталог.

Која је Стварност важнија, суштинскија: она Друга или она коју називамо „реалност”? Данас, када је 21. век већ дубоко загазио у другу деценију и наука доказала да то „Друга” треба – *најреалисћичкије!* – третирати у плуралу (МУЛТИплуралу!), тема коју смо тад покренули делује више него актуелна. Уосталом, ако се нешто у самој искуственој стварности и њеном доживљају код нових нараштаја дубински мења, онда је то баш однос

према феномену стварног, реалног, онтолошки постојећег: на пример, виртуелна стварност (најпре она која припада техносфери!) подједнако је *стварна* као и она искуствено-материјална, иако би због такве тврдње пре само стотинак година свако завршио у психијатријској установи, а у доба инквизиције (које је обележило више ренесансу и барок него средњи век!) – на ломачи...

Није ли и Ваше бављење минулим епохама наше књижевности, чудесни, необични, збого нестварни светови са којима се изражавач при таквом раду сусреће, те другачија ЛОГИКА КЊИЖЕВНОГ са којом научник комуницира увек када зарони у прошлост; није ли све то, иакође, ушло на рађање оног специфичног фантастичког говора Ваше прозе?

То је тачно, и ја бих додао да ту постоји и један битан проблем, а то је чињеница да наши писци – за шта нису они криви (у првом реду реч је о низу техничких препрека, од језика преко публикација које недостају и т. сл.) – немају могућност да за своје претходнике узму све оне ауторе који су стварно били њихови претходници. Наши писци у најбољем случају иду унатраг до Вука (изузети, као на пример, Црњански, више су него ретки); све оно што је старије просечан читалац и писац не доживљава као своје књижевно наслеђе. Тиме смо ми јако оштећени, јер један Енглез, заиста, бар Шекспира осећа као своје наслеђе, један Француз, наравно, класицисте из 17. века доживљава као своју праву традицију, један Италијан несумњиво доживљава Петрарку и Дантеа као своју књижевну баштину... Дакле, они узимају све то као некакво укупно, колективно и лично књижевно искуство, искуство умећа баратања књижевним језиком, моделима и т. сл. Стога смо ми јако оштећени сопственим затварањем видика према прошлости чим се престане говорити о романтичарском раздобљу.

Претходне реченице требале би много драматичније да одзвањају у српској култури три деценије након што су изречене, пошто је она историју сопствене књижевности још више маргинализовала – вођена не само помодним теоријским усмерењима него и идеолошким, па и најпростијим политичким разлозима! Поменута усмерења и разлози третираће питање Идентитета овако или онако, али правиће се слепи пред чињеницом да само нова читања традиције и њена успешна презентација у савремености (уз смеле валоризације!) могу „идентитетску проблематику” осмислити у ширем контексту: на нивоу заједнице, друштва, народа, нације, па и интернационалних (компаративних, интер-

текстуалних и интеркултуралних) релација... О користи или штети коју управо уметност језика из тога добија, непотребно је – надам се – дискутовати!

Рекао бих да код нас још није проблем само у књижевном већ и уопште, у духовном наслеђу. Поједини, врло занимљиви слојеви – рецимо наша средњовековна цивилизација, или наша култура 17. и 18. века – још увек су изван свесће, изван духовног искуства наше савремене интелектуалца. С друге стране, Ви сје нејресивно били окренути управо њим слојевима...

Као што је језик средњовековних литургијских штива подстакао мој поетски проседе, тако бих могао рећи да ме је читање беседа 18. века, Венцловићевих и других, учило обиљу тема које су они били спремни да укључе у своје текстове; научили су ме да не зазирем од разноврсности, разноврсног репертоара, а то онда подразумева и један широк концепт литературе, широк не само у формалном погледу, него и што се тиче укључивања у прозу неких другачијих духовних видика. С друге стране, од њих сам научио да је изговорена реч веома важна, да она другачије звучи, да се она пише другачије од оне речи која је намењена читању. Понекад када хоћу да проверим да ли нешто добро стоји у тексту који пишем, прочитам то наглас. И ако то добро зазвучи, онда мислим да сам на правом путу; ако, пак, ту нешто зашкрипи, одмах се осети, одмах видите рогобатност и знате шта морате мењати.

Ове више но драгоцене аутопоетичке исказе мало је ко од потоњих тумача Павићевог дела (посебно прозног) озбиљније узимао у разматрање. Да ли зато што је мало ко од њих дубље познавао неканонизовану, нестереотипну српску литерарну традицију – о чему смо управо разговарали? Проширивање концепта и простора Књижевности, наравно, има своје пред-постмодернистичке изворе, од којих су само неки овде наведени. Мени се још занимљивијим и важнијим данас чини истицање значаја изговорене речи, тј. звучања текста – иако он не припада сфери усмене књижевности: јер, од тога до хипертекста мали је корак (при чему је управо барок, па и сам Венцловић, интензивно визуализовао и „озвучавао” уметничко-језичке артефакте!)

У сваком случају, Ви сје се њим сјарим мајсторицама одужили још увек сје их увели као јунаке своје прозе. И прва сје њих, сјварне личности наше културне историје, уводили у своје приче, да бисје на крају и од својих савременика – писаца и уметника – још увек сјварали јунаке Ваје фантасичне прозе. Као

да иза свега сјоји неко осећање, блиско имитивној мађији, да свако ко се бави фикцијом (уметношћу) и сам постоје, или може постојати, фикционални ентитет; можда се и тако може разумети Ваца најомена да своје иницијале схватио као уобичајену формулу $m(es)io$ и $(e)caia$?

Да, иако то није само моја прича, има других угледних писаца који су сматрали да на неки начин сметају свом делу. Што се тиче „живих јунака”, ликова из живота у мојој прози и песмама, чини ми се да сам увек покушавао да их доведем у једну имагинарну ситуацију, а то је онда тражило – и ту је можда одговор на Ваше питање – да и себе подвргнем сличном третману, што сам и радио.

„Живи писци су увек у живој вези са својим књигама...”, записао је у *Дневницима* Франц Кафка. Може ли се онда таква веза променити својеврсном аутофикционализацијом, која делу обезбеђује – барем делимично! – егзистенцију најсличнију оној након ауторове смрти? Истина је (а Павић је то добро знао, и често смо причали о томе!) да највећа остварења светске уметности пре или касније функционишу мимо свести (спознаје) о њиховом ауторству: ко је осликао унутрашњост пирамида, ко су творци блиставе лирике древне Месопотамије, ко је креирао градове и храмове Инка, ко насликао Белог анђела?... МП као место печата увек остаје у самом делу, име и презиме аутора само су пепео и прах овоземаљске сујете!

Када је реч о Вацем интересовању за фантастику, занимало би ме да ли је и Ваце дружење са Зораном Мишићем и Божом Вукадиновићем било плодотворно и подстицајно на њом плану?

Да би се то могло проценити, треба знати нешто о нашим годинама. Зоран и ја смо били нешто старији од Боже, кажем *били* јер сада више нисмо ни старији ни млађи. Били смо, дакле, Зоран и ја старији, и ми смо се некако сваки у себи носили са тим проблемима, и сваки од нас је то писао за своју душу и у разним тренуцима. Понекад смо се консултовали, разговарали о већ готовим књигама: о наслову, о распореду прича или огледа и т. сл. Божа је, међутим, дошао накнадно, као неко млађи, али је добро дошао.

У вези са овим, могао бих наизглед сувопарно-„научнички” рећи: видети једну од Павићевих најбољих прича, *Вечера у крчми код „?”*, тј. обратити пажњу на њене главне ликове и по потреби цитирати у фусноти прву реченицу из одговора на моје питање.

Волео бих да ми кажете нешто и о језику Ваше прозе, који је доста особен, и биће различит од већ деценијама доминантне оријентације прозног исказа код нас (исказа чија је праформула усменоговорни идиом)...

Мислим да је ово што ја радим у прози такође једна врста усменог идиома, али не *говорног* (тј. усменоговорног, оног којим се служимо у свакодневној комуникацији). То је усмени идиом утолико што се моја проза учила на беседничком исказу; дакле, за разлику од вуковског концепта („пиши као што говориш“), тај исказ је имао врло строга правила, нормирану поетику, и он је у пракси имао изузетне домете, пре свега у беседама самог Венцловића. Језик моје прозе доживљавам као феномен тог реда: враћање поменутој нормативној поетици је на неки начин у основи мог прозно-језичког настојања. Наравно, то у најмању руку може изгледати чудно, али ја не видим зашто бисмо у било којем тренутку осиромашивали вишегласје једне литературе. Најзад, код Вука и у Вуковом покрету, који све до данас даје некакве плодове и оквире, није било толико штете од самог концепта за који су се они залагали, колико од њихове нетрпељивости према било чему другом, према свему што је другачије. Ми од тога патимо и данас. Разбијање једног доминантног канона је добродошло јер се тако отвара још једна могућност више – не говорим сада само о себи – а историја књижевности нас непрестано подсећа да је један од основних трикова којима се постиже ниво у литератури – прескакање видног поља непосредно прошле књижевне праксе, враћање на узоре који нису непосредно претходили, него припадају некој даљој прошлости. Ми смо тога лишени, делимично и због разлога које смо већ помињали у овом разговору.

Говори као што пише – НЕ ЧИТАЈ ДОСЛОВЦЕ како је написано: ово би отприлике била невуковска, полуметафорична-полуетеријска шифра павићевског прозног исказа. Тај беседнички, *писано*-говорни идиом којим се наша стара (не само барокна!) литература може подичити и у европском контексту, још увек је неисцрпна жива традиција – из разлога које је овај дијалог више пута додирнуо, а Павићеви и моји живи дијалози (вођени три деценије ван потребе неког интервјуа) разрађивали до таквих нијанси о којима бих могао написати подебелу студију. Нисам је написао нити ћу је икада написати јер она би морала бити коауторска, или како је Милорад Павић волео да каже „писана у четири руке” – што, нажалост, више није могуће. Такође бих радозналом читаоцу, који можда и сам има списатељске амбиције или је управо на почетку тог Пута, скренуо пажњу на мисао да је повратак традицији

која му не претходи непосредно само ЈЕДАН од „основних трикова којима се постиже ниво”, те да *нормативности* поетике сама по себи није нешто некреативно, неподстицајно (овде је поменута Венцловићева омитика, али примера има још безброј)...

У једној широкој персјективи то нас је одвело и „заборављању” појединих значајних сегмената наше цивилизацијске традиције. Ваца проза, ојей, покушава да премости тај повор: чини ми се да је једна од њених најрелевантнијих тачака ипшање интеграције овог цивилизацијског слоја који је у самим генима наше традиције – то је онај слој који ишче из источне, византијске сфере, из нашег суштинског припадништва тој културној и цивилизацијској сфери...

То је по моме осећању врло важно питање. Иако смо имали и имамо врло талентованих писаца, ми смо добрим делом ипак обделавали једну локалну причу. Нас у свету тако и доживљавају. Међутим, ми морамо наћи пут, да остајући своји и на своме, говоримо једну универзалну причу, тако да нас и други схвате. Наравно, не стога што бисмо хтели да будемо преведени, да уђемо у утакмицу са не знам киме, са не знам којим подручјем, него зато што је то природна потреба сваке литературе која неће да умре. А да бисмо одговорили на тај проблем, на тај изазов, ми морамо поставити питање: који нас пут води ка универзалном, а да у исто време не напустимо себе? Један од одговора је припадност византијској цивилизацији, нажалост некадашња, али, ипак, *припадности*. Јер, у њој има толико универзалних стожера, а ми смо већ узглобљени у њу захваљујући поменутом негдашњем раздобљу, које је – не заборавимо – дуже од овог раздобља у којем живимо без и ван оквира византијске цивилизације. Дакле, ми смо толико узглобљени у њено ткиво да, не губећи ништа од властитог идентитета, добијамо могућност да проговоримо једним универзалним језиком. Изгледа да време све више иде ка потврђивању те ситуације: све више се свет окреће том Истоку, непознатом али важном, Византији, ономе што је између Антике и модерног света...

Очито је зашто ће се, с пуним правом, ускоро након овог интервјуа творац *Хазарског речника* на светској сцени аутодефинисати као „учени Византинац”, што не значи да је тиме отклонио разне недоумице које су се појавиле већ на старту непоновљивог, муњевитог преводилачког бума и међународне славе коју је задобио легендарни роман-лексикон: тако ће крајем осамдесетих *Хазарски речник* у Америци бити поређен са Рубиковом коцком, а у

Европи која је почела да руши Берлински зид везиван за судбину тзв. мањинског питања (сећам се, рецимо, како је један овдашњи критичар одлучно тврдио да се испод приче о Хазарима заправо крије прича о војвођанским Русинима!). Али, за нас би данас и овде било важније да размислимо колико је уистину дуготрајна наша припадност западноевропском цивилизацијском кругу, у односу на онај који овде тематизујемо: тј. која је парадигма природнија српској књижевности и култури?! Одговор који ми Милорад Павић даје јасан је свакоме ко макар површно познаје историју Срба, али право питање гласи – зашто га се онда ЗВАНИЧНО стидимо, или барем избегавамо да га истакнемо? Тим пре што је време аустроугарске пропаганде о „мрачном Бизанту” (синтагма М. Крлеже) давна прошлост, јер је управо немачка византологија (уз француску) највише допринела реактуализацији заборављеног и потцењеног сјаја византијског цивилизацијског круга, који је доминирао овим делом света читав миленијум и без којег – на крају крајева! – не би било западног хуманизма и ренесансе...

Мени је увек била занимљива још једна композиција Ваце прозе, о којој критичка гошћина није проговорила: то је еротска композиција. Код Вас она није једнозначна, осећа се и њена ситуациона, али и њена чиста пуњена, материјална димензија (кроз присуство тела и телесности уопште, а то подразумевам и осећају чулним, храном и кулинарством и сл.). Како Ви доживљавајте ту композицију Ваце прозе, како гледајте на њену улогу и њен смисао у литератури (Црњански је једном духовито приметио да је све то ипак много леице у живоју него у књижевности)?

Како је у животу, а како у литератури, то једно с другим нема никакве везе. Ствари које вас у животу обарају с ногу, или вам скидају главу, када их испричате такве какве су се десиле, у литератури постају кич. Дакле, неминовно је нешто урадити с тим. Ја сам до тог слоја дошао сасвим другим путем. Сматрао сам да ту има два важна момента. Прво, писац мора свом ирационалном да остави слободу, својим инстиктима – њих никако не сме да спутава; ово о чему сте говорили део је тих могућности које су отворене таквим ставом, наравно у оној мери у којој сам ја то успео. Та битка није лака, ми смо још увек исувише деца просветитељства. Друго, ја сам увек осећао велику радост у писању – а то је једини разлог што се бавим писањем: радовати се док пишете, то је једино што вреди, све остало је којешта! Део такве радости је и ако бих успео да дочарам кроз литературу нешто што је потпуно

путено, нешто што је превасходно ствар наших чула, и да то на неки начин пренесем читаоцу.

Између Живота и Књижевности нема простог знака једнакости, мој саговорник је то добро знао, иако многи његови (па и моји, актуелни!) савременици као да немају појма о томе. Нити о моћи и релевантности подсвесног („инстинктивног”) у уметности. Ако је узрок таквог незнања чињеница да су „још увек исувише деца просветитељства” – а 21. је век! – онда су они несврховити анахронизам, онда им је место негде другде (не у литератури и култури)...

Као што су некада сви људи водили у Рим, тако и свеколико досадашње Ваце исање води у Хазарски речник. Међутим, он се по нечему бијно разликује од свих Ваших ранијих књига: наиме, ни у једној од њих нисте толико радикално кренули ка усјављању једне нове форме и у таквој мери одступили од њихових жанровских образаца. Мислите ли да је људи изражања за новим формама прозног говора неопходан, пошто су оне савремене естетски индиферентне?

Мислим да је то питање које се може поставити у једној одређеној етапи, а не као начелна ствар. У овом тренутку, уверен сам, такво трагање је неопходно, управо с обзиром на ситуацију коју сте поменули. Што се тиче питања шта је важније, ја не бих дао предност форми, мислим да тек пошто се тај проблем реши – а сваки писац га решава за себе – укупни збир таквих решења онда мало помери ствар унапред, или је не помери, али ако је помери, онда добијамо простор да се у књижевности понашамо као људи свог времена, а не као они који преузимају једну туђу матрицу, коришћену већ хиљаду пута од 19. века до данас.

Остаје нам нада да се ово о чему је Павић говорио још 1985. године ипак дешава у 2014, мада – судећи по ономе што се јавно и официјелно форсира – у српској књижевности није тако! Можда зато што феномени које су руски формалисти називали „побуњничком периферијом” егзистирају скоро невидљиво у ентропијској шуми нашега доба, а критика (код нас вазда конзервативнија од саме литерарне праксе!) није кадра или неће због сопствене комозије да их препозна?!

Када је реч о њиховој форми, чини ми се да је Хазарски речник показао да фантастичко може слободније, несјављаније и комплексније да се развија у једној остворенијој, нејтрадиционалној форми; таква форма на својеврсан начин, и подстиче фантастичку имагинацију и предјавља адекватан основ њеној

инверзијској перспективи, њеној обрнутој логици; најзад, она сјасавала фантастику – која се дуго времена, чак и у својим најбољим остварењима, служила традиционалним формама – од ошлости клишеа...

Сложио бих се с тиме, али бих додао да исто важи и за реалистичку традицију или миметичку књижевност. Она није имуна од те опасности, напротив, сматрам да је у овом тренутку она много угроженија од фантастичке књижевности. Тога не морамо бити свесни, тога ни сами писци не морају бити свесни, али утолико горе по њих.

Овде бих се ја АПСОЛУТНО сложио са мојим Учитељем, посебно што је развој догађаја након нашег интервјуа дао нове (по саму Књижевност *жалосне!*) аргументе за такво слагање!

Када је реч о новој форми Хазарског речника, мислите ли да је њу, ипак каква јесте (иј. у речничком обрасцу) могуће ПРОДУКТИВНО поновити или би само по себи понављање управо речничке форме ипак представљало РЕПРОДУКЦИЈУ? Или је можда мање битан конкретан резултат, стварни лик ите нове форме, него је важнија сама логика новог, друшачијег организовања романескне траје?

После једног разговора са Рашом Ливадом мислим да разазнатљива структура може да обезбеди једном модерном роману носивост, колико и фабула класичном. То, наравно, не значи да се треба одрећи фабуле. Тако би разазнатљива структура (у овом случају речничка, у другом нека друга исте комуникативне моћи) омогућила допуњавање или дописивање *Хазарског речника*. На то сам мислио говорећи о будућем писцу те књиге: на могућност стварања читавог једног система „алтернативних жанрова” некорисћених у књижевности до сада. То би била та „нова матрица романа”.

Мајстор уметности језика, очито, већ тада је имао јасну визију онога што ће у прози наставити да ради све до смрти! А тог „будућег писца” кога помиње, интерактивна књижевност (чијој је актуелизацији управо он допринео!) нашла је – можда неочекивано, а можда и не?! – у читаоцу као неизбежном коаутору онога што је Умберто Еко теоријски осмислио као *ошворено дело*, мада га као романсијер сам никада није написао...

Мирослав Еџерић је једном приликом истакао да Хазарски речник доводи у књижевности на власит мащиту. Защито је

она (машица) у нашој књижевности била иако дуго и ујорно развлашћивана?

Одговор на то треба тражити у нама самима. Он има шири и ужи аспект. Широ аспект је наша европска традиција, која је на разне начине дуго робовала рационализму 18. века, просветитељским клишеима, па зато нисмо довољно пуштала машти на вољу. Уже гледано, то је наша специфична ситуација: ми смо имали један романтизам са Вуком, који је битно одредио потоње токове наше књижевности, а који је био доста рационално усмерен.

Додао бих, након три деценије: најопасније је, драги мој Професоре, што је Ваш перфект из претходног одговора још увек презент, а прети да постане футур. То наноси несамерљиву штету српској култури (и не само култури!), али баш тога нису или неће да буду свесни они коју пресудно утичу на њену официјелну, владајућу матрицу и на нашу друштвену идеологију уопште...

После Хазарског речника могло би се рећи још нешто: најзад све добили (додуше са закашњењем) своју књижевну генерацију. Мислим иу на чињеницу која се у последње време често помиње, а то је одређена кореспонденцијом између неких токова младе српске прозе и Ваших прозних иптересовања...

Мени се чини да та веза не постоји само на релацији *Хазарски речник* – проза најмлађих, него да је постојала – судећи бар по изјавама неких од тих аутора (а то се препознаје и у њиховим делима) – и раније, између мојих прича и новелистичке продукције младих српских писаца. Што се мене тиче, мени је јако лепо у том друштву и мислим да је срећна околност за писца да нешто тако доживи.

Сада знамо: из те везе рођен је „високи постмодернизам” (Ала Татаренко), али та веза има и дубљи парадигматски смисао. Имати као блиску читалачко-писатељску генерацију својих (метафорично речено!) синова и кћери, неупоредиво је важније од пријема Дела у сопственој генерацији чији контекст карактеришу многи ванлитерарни елементи: лични односи, ситне сујете, крупне калкулације детерминисане институционалном, културолошком, финансијском, или друштвено-политикантском профитабилношћу, и т. сл. Они који долазе двадесетак-тридесетак година касније одбацују ТАКВО бреме претходника јер се суочавају са неким новим, властитим, али имају и ту предност да са дистанце посматрају минула (иако још делимично актуелна!) литерарна збивања. Наравно да се са оваквим виђењем неће сложити књижевни минорити,

сплеткароши и хохштаплери, којима су тренутне ћари битније од Вечности: али, баш зато *и*пакве њихова делца неће преживети ни дан након њихове физичке смрти...

*Када сам у контексту *и*ме везе *и*стакао Хазарски речник, мислио сам управо на његове формалне *и*нијенције, на један дух који Вац роман на *и*ом *и*лану следи. Јер, евидентно је да је за доминантни *и*ок младе српске *и*розе, *и*роблем форме, нових обликовних и жанровских могућности, другачијих, модернијих *и*розних *и*осиујака, врло релевантан, једна од главних карактеристика (ошуда можда *и*римедбе на рачун *и*розе младих *и*исаца о *и*ревеликој *и*чености, *и*ризму, *и*клоности ка *и*ксперименту...).*

У нашој књижевности нико никада није умро од вишка књижевне свести или преучености, напротив...

АПСОЛУТНО ТАЧНО, нажалост!!! Код нас у свакодневном језику чак и терминологија везана за поменути димензију има погрдно значење: рећи, на пример, некоме да *и*илозофира или да се *и*рави важан јер пуно зна, никако није комплимент, итд., и т. сл... А управо је свакодневни језик (вуковски речено НАРОДНИ, или модерније-усменогворни идиом) најдубљи израз етнопсихолошког, па и подсвесног, архетипског...

*Када је реч о Вацем „другом занату” *и*тиче се *и*ишак да су се Ваце књижевноисторијске идеје *и*еже *и*робијале и *и*рихвалале у научним круговима, него Ваца *и*роза у књижевним круговима...*

Сем неколико часних изузетака, који, ипак, потврђују правило, нико од историчара књижевности данашњег научног естаблишмента није заправо прочитао и узео у обзир моје синтезе. *Историју српске књижевности барокног доба, Историју српске књижевности класицизма и *и*редромантизма.* Ту треба додати још једну ствар: пре *Хазарског речника* нико од владајућег књижевног естаблишмента – опет са часним изузецима – није прочитао моју прозу, а то значи да сам ја практично остао писац једне књиге. Отуда честа мишљења да је *Хазарски речник* дело које као да је пало с неба, што наравно није тачно...

Додатне одговоре и шире информације садржи ЕНЦИКЛОПЕДИЈА ПАВИЋ. Из искуства знам колико млађим нараштајима звуче невероватно или чак бизарно горенаведене истине. Што је, у крајњим консеквенцама, више него добро јер Милорад Павић полако али сигурно добија и генерацију рецепцијско-интерпретацијских

унука, као што се некада афирмисао у контексту генерације лите-
рарних (постмодерних) синова и кћери...

*Ако се погледа Ваца научна библиографија, изгледа као да
сте првих година гоштво прикривали прагове својих кључних за-
мисли, или их одлаћали за касније. Како је текао пут реализовања
Ваце књижевностиоријске визије, колико је ту било оштора, а
колико истинске, подстицајне подршке?*

Као историчар књижевности једину релевантну подршку
сам имао ван наше земље, а у земљи једино у круговима мојих
студената. То не значи да су се отпори јављали у виду формулиса-
не критике (знам само за два таква случаја), међутим, те су књи-
ге у стручној јавности једноставно биле прећутане. Што се тиче
ритма реализовања мојих већих пројеката, он је био прилично
успорен, не само зато што такви синтетички пројекти дозревају
спорије, него и зато што сам ја имао такав живот да сам се у два
маха престајао бавити и науком и писањем прозе, одустајао од
свега и тонуо у неко време које ми данас изгледа потпуно неде-
финисано. Никада, ни дана нисам био асистент, ни дана доцент,
био сам новинар у Радио Београду, уредник у једном великом из-
давачком предузећу, музичар, преводилац, алпинистички репре-
зентативац, декан, десет година путовао сам између Новог Сада
и Београда.

Као што рукописи НИКАДА не горе, тако ни истински тале-
нат не нестаје НИКАД – попут Љубави у чувеној *Химни...* Св. апо-
стола Павла! Сва искушења, странпутице и уопште неподстицајне
околности, још више распламсавају његову (привремено невидљи-
ву!) Ватру, да би се потом она појавила у још блиставијем сјају. И
у том смислу *Хазарски речник* није „пао са неба”, иако суштина
генијалности није од овога света (речено језиком *Јеванђеља...*).

*Ипак, Ваца научна делатност и даље праје. Недавно је
изашла Ваца нова књига огледа Историја, сталеж и стил. Које
моменте у њој сматрате најзанимљивијим за стручну јавност?*

Ја бих одговор формулисао у телеграфском стилу: Венцло-
вић као историчар, симболизам Војислава Илића (мој данашњи
поглед на тај проблем, којим се бавим од 1957. године), тема ве-
читог младожење у српској књижевности и т. сл.

Телеграфски стил овде није случајан: Мајстору је добро зна-
но да највише што може остати после дела небелетристичке врсте,
јесте неколико кључних идеја и увида – наравно, само ако је то

дело аутентично, другачије и доноси нешто ново. А будући велики читалац и „цивилизацијски хедониста” (термин И. Негришорца), имао је свест и о томе шта и колико после најбриљантнијих уметничких остварења остаје да живи у будућности...

На крају, поставио бих Вам једно лично питање. Пре неколико година, вероватно је то био наш први разговор, када сам као студент дошао да код Вас пријавим дипломски семинарски рад о Кодеру, Ви сте ми рекли нешто чега сам се после много пута присећао. Наиме, исрва смо причали о Кодеровим текстовима, а затим је разговор кренуо у другом правцу, о писању уопште о иреницима надахнућа и криза, о периодима ћутања који траје сваког ствараоца: тада сте рекли – односило се то на периоде неписања – „Ипак, не може се сваки дан бити Бог”. Увек ме је занимало како изгледају, код Вас, они божански иреници, а како они други, по чему се разликују и како их препознајете: и најзад, како објашњавајте Ваџу заиста огромну продуктивност у последњих десетак година, да ли су у том периоду не-божански иреници били заиста ипак рејки?

Врло је тешко разликовати једне од других тренутака, и ја сам се дуго питао где је разлика. Закључио сам да је прави знак „божанског тренутка” ако волите текст који настаје, а нарочито ако га се бојите. Тај страх ме је терао на такву продуктивност, јер имам у себи некакав часовник, који ми стално говори да поновно навијања сата неће бити. Последњих десетак година сваку страну сам писао као да ми је последња.

Љубав и Страх: да ли ће поновно навијања Часовника можда ипак бити? Можда је баш то главна, тј. скривена тема Павићевог правог ремек-дела, његове „лабудове песме” *Друго тело?*...